

БӨКЕНБАЙ БАТЫР ӘУЛЕТІ

және ұлт-азаттық күрес тарихы

Самат ҚҰРМАНАЛИН,
тарих ғылымдарының кандидаты,
Батыс Қазақстан инновациялық-
технологиялық университетінің профессоры

Қазақ хандығының құрылу, қалыптасу, құлдырау кезеңдері – халқымыздың қасиетті де қасіретті тарихы. Қазақтың тарихындағы бұл бір кезеңді сөз еткенде елдікті, бірлікті ойлап, ұлттық мүддені қорғау жолында жан аямай күрескен кемеңгер хандарымызды, сарабдал сұлтандарымызды, дана билерімізді, ержүрек батырларымызды айналып өту мүмкін емес. Өйткені, сол уақыттағы қоғамдық оқиғалардың барлығы да солардың тікелей қатысуымен тарих бетіне бедерлі ізін қалдырған.

XVIII ғасырда қазақ халқына қаһарлы қауіп күшті де агрессияшыл Жоңғар хандығы тарапынан төнгенде, сонымен бір мезгілде Кіші жүзге Жайық казактары мен Еділ қалмақтары, хиуалықтар мен башқұрттар да дүркін-дүркін шабуылдап отырды. Өз кезегінде бұл аласапыранды қоғам қайраткері Әбіш Кекілбаев: «Ойраттың шырғалаңы – ісі қазақтың ортақ шырғалаңы болса, торғауыт пен түрікпеннің шырғалаңы – Кіші жүздің енші шырғалаңы», – деп сипаттайды. Бұл орайда империялық отаршылдық саясатқа қарсы күресті бастаған, «біз ауыр езгіге көніп тірі жүргенше өлуге дайынбыз» немесе «Жайық өзені кеуіп қалғанша, тіпті ақырзаман келгенше, қазақ халқы бұл жерден айырылмайды», – деген сөздері ұрпақтан ұрпаққа жалғасып кеткен Орталық Азиядағы жарқын әрі тағдыры қайшылыққа толы көсем, Кіші жүз ханы Әбілқайырдың тұлғасына көңіл аудармай өтуге, әрине, ешбір болмайды.

Қазақ халқының сырт жаулардан қорғану жолындағы XVIII ғасырдағы Отан соғысы немесе XIX ғасырдағы отаршылдыққа қарсы азаттық күресі тарихында белгілі рулардың көш басында тұрған ғасырлардан ерлік тамыры үзілмеген белгілі бір әулеттер болғандығы тарихтан мәлім. Соның бірі – Бөкенбай батыр әулеті.

Қазақ тарихында зор маңызы бар XVIII ғасырдың басты оқиғаларының бірі – 1710 жылғы Қарақұм кеңесі. Осы әскери-саяси жиында Бөкенбай батырдың айтқан сөзі сол кезеңдегі бүкіл қазақ бетке ұстарларының жігерін жаныды. Ірі әскери қайраткер, қолбасшы Бөкенбай батыр XVIII ғасырдың бірінші жартысындағы қазаққа абырой әкелген айбынды жеңістердің басында болды. Әсіресе, Әбілқайыр ханның 1716-1723 жылдардағы Еділ қалмақтарының ханы Аюкені тізе бүктірген шайқастарында ірі әскери қосындарды басқарды. 1723 жылғы қыркүйектің басында Әбілқайыр хан 20 мың әскермен Жем бойымен қалмақ тайшыларына қарсы аттанып, Жайықтан өтіп, қалмақ билеушілерін қиын жағдайға қалдырғанда Кіші жүздің ірі әскери қосындарын басқарған Бөкенбай Есет, Қарабас, Тайлақ, Шолан,

Ақпан, Есболай, Киікбай батырлармен бірге алдыңғы шепте болғандығын бүгінде деректер айғақтап отыр. Сол жорықта қазақтар Доржы Назаровтың 5 мың әскерін тықсырып, Досан тайшыны қашуға мәжбүр етеді. Көп кешікпей Лекбай тайшының 2 мың шаңырақтан тұратын ұлысын талқандайды [1,107-108-бб.]. Кіші жүз қосынының осынау ұлы жорығының нәтижесінде құба қалмақ пен қара қалмақтың Сыбан Рабтан қонтайшы мен Аюке хан бастаған әскерінің Сырдария бойында жеңіс тойын тойламақ жоспарлары жүзеге аспай қалды. Тарихтан мәлім бұл оқиғаның қазақтың Отан қорғау тарихындағы өмірлік маңызы абат, ғасыр оқиғасы екендігін бүгінде біреу білсе біреу білмейді.

Жоңғар басқыншылығына ойдағыдай тойтарыс бергеннен кейін Қазақстан біртұтас мемлекет ретінде бабалары мұраға қалдырған дәстүрлі шекте өзінің шаруашылық өмірін қайтадан дамыта бастады. Алайда XVIII ғасырдың орта шенінен бастап Ресей мемлекеті қазақтардың жеріне де, империяның бодандары ретінде қазақтардың өздеріне де орыс мемлекеттілігі идеологиясы тұрғысында көз тікті. Кіші жүзге келген әрбір шенеунік Ресей империясының билігіне көшкен жерді ұлғайта түсуге өз үлесін қосты. Осы саясатты жүзеге асыру барысында қазақтар дербестігіне қатты шек қойылды. Отарлау алдыменен империяның шекарасына өте жақын орналасқан аймақ ретінде Батыс Қазақстанда мейлінше толық жүзеге аса бастады. Жер туралы мәселе Батыс Қазақстан аумағында XVIII ғасырдың екінші жартысында ең басты мәселе болды. Бұл орайда империялық ресми ресейлік билік Кіші жүз халқының қайтпас қарсылығына душар болды. Ресей империясының отаршылдық езгісіне қарсы ұлы далада қазақ халқы талай көтеріліске шықты. Кіші жүздің Ресейге қосылуынан кейінгі отарлық жағдай қазақ халқының бостандық пен тәуелсіздік жолындағы күресіне қозғау салды. «Шығыстан соққан ызғырық, Батыстан соқты дауыл боп ...» деп Дулат ақын айтқандай мұнда үлкен тарихтың ізі жатыр.

Ол кездегі Қазақстандағы элиталық партикуляризм мен сепаратизмді пайдаланған Ресей Тәукенің тұсындағы ұлттық, Әбілқайыр, Абылай, Нұралы тұсындағы арыстық хандықтарды одан әрмен жік-жік қылып, қуыршақ хандықтарға айналдырып жіберді. Қазақ мемлекеттігі институты XIX ғасырдың ортасына жетпей, түпкілікті жоғалды. Ал қазақ ұлттылығын жоғалтпау мәселесі ұстағанның қолында, тістегеннің аузында кеткен қазақ жерінің әр пұшпағында қалған шөкім-шөкім қауымдардың ақыл-парасаты мен күш-жігеріне ең ауыр салмақ болып түсті. Қазақ халқы аумақтық та, мемлекеттік

те тұтастығын жоғалтып, Ресейдің Еділ бойы, Кавказ, Сібір, Орал бойы аймақтары мен Хиуа, Бұқар, Қоқан хандықтарының шағын-шағын диаспораларына айналды. Олардың әрқайсысы шектен асқан драматизмге толы жанқиярлық өмір кешті.

Даңқты батырдың ұлы Тіленші би жөнінде ХҮІІІ ғасырдың соңындағы деректерден көптеген мәліметтер алуға болады. Халықтың тілегі мен бірлігін қорғай алатын парасатты, ақылды, жігерлі ел иелері халық арасынан отаршылдық дәуірде көптеп табылды. ХҮІІІ ғасырдың соңғы ширегінде ұлттық тәуелсіздік жолындағы арпалыстың көш басында атақты батыр, даңқты би Сырым Датұлы тұрғандығы баршаға мәлім. Қазақ еліндегі ұлт-азаттық көтерілістеріне тән ерекше атап өтетін жәйт – көтеріліс басшыларына аса жақын болып, айрықша ықпал еткен жеке тұлғалардың болуы. Әрине, бұл тұлғалар бірінші кезекте өздерінің жекелеген айрықша қасиеттерімен, батырлығымен көзге түсті, сондықтан оларды жаугершілік заман талабына сай бұқара мойындады, арқа сүйеді және үміт артты. Осыған сәйкес өз кезегінде 20 жылға созылған азаттық күресіне Табын руын әкеліп қосқан **Тіленші Бөкенбайұлы Кіші жүз қазақтары қарулы қозғалысының Сырым батырдан кейінгі жетекшілерінің біріне айналған болатын.** Ол азаттық үшін күресте қызметі мен рөлі ерекше көрініп, сол кезеңдегі қоғамдық өмірден абырой-беделінің, ел үшін істеген еңбегінің, өділ билігі мен қайтпас батырлығының арқасында салмақты орын алған қайраткер.

Күні бүгін отандық тарихшы-ғалымдар Сырым көтерілісін зерттеуде бірқатар талас туғызатын проблемалар, шешілмеген қарама-қайшылықты сәттер қалып қойғанын тілге тиек етеді. Мәселен, атақты ру басыларының 1783-1797 жылдардағы көтерілістегі рөлі даулы күйінде қалып отыр, Сырым Датұлының Кіші жүздегі ықпалды билермен қарым-қатынасы өлсіз зерттелген. Бұл – жіті назар аударатын мәселе. Өйткені, ХҮІІІ ғасырдың соңғы ширегінде Ресейдің империялық-отаршылдық саясатының өлкеге дендеп енуіне байланысты, ғасырлар бойы өзінің рөлін сақтап келген хандық билік Кіші жүзде дағдарысқа тірелді. Хан билігін жоюды мақсат еткен патша үкіметі Ордада лаң туғызып, сұлтан топтарын бір-біріне қарсы қойып қырқыстыра бастады. Осындай жағдайда саяси тұрақтылықты сақтай алатын, ала-сапырандардың басты себебі отарлық саясатта жатқандығын бірден түсінген халық қалаулылары – билер Кіші жүзде белсенді қимылдарымен көзге түсті. Олар Сырым Датұлының төңірегіне топтасқан Қаратау би (Ысық), Сегізбай би (Төртқара), Тормамбет би (Байұлы), Көккөз би (Кете), Дөнен батыр (Масқар), Мұрат би (Шеркеш), Сопыра би (Алаша), т.б. болатын. Әсіресе, Сырымның ең жақын серігі, Табын руынан шыққан атақты би, батыр Тіленші Бөкенбайұлы ел тағдыры таразыға түскен сәтте билік тізгінін азаттық жолындағы күреспен байланыстырып, 20 жылға созылған көтерілістің басты жетекшілерінің біріне айналады.

Қазақстанда патша өкіметінің отарлық саясатының күшеюіне қарсы халық бұқарасының наразылығы Кенесары хан бастаған кең сипаттағы және ұзақ уақытқа созылған көтеріліске ұласқанға дейін-ақ біртіндеп күшейе түскендігі қазақ тарихынан мәлім. **Кенесары Қасымұлы көтерілісінің алғашқы хабаршысы – ХІХ ғасырдың 20-30-жылдарындағы**

Кіші жүздегі Жоламан батыр Тіленшіұлының қозғалысы еді. Бұл жөнінде әйгілі тарихшы Е.Бекмаханов: *«жергілікті жерлерді ғана қамтып, тез өшкен жалын іспеттес түрде ғана болғанымен, онда жақындап келе жатқан дауылдың да белгілері байқалған еді»,* – деп жазған болатын [2, 200-б]. **Әбілқайыр ханның басты қолдаушыларының бірі, қазақ-қалмақ соғысының қаһарманы Бөкенбай батырдың немересі, Сырым Датұлы қозғалысының белсенді жетекшілерінің бірі Тіленші батырдың ұлы әрі би, әрі батыр Жоламан Кіші жүз қазақтары көтерілісінің басшысы болатын.** Ол ХІХ ғасырдың 20-жылдары Табын руы мекендеген жайылымға, өзендерге, тұзды жерлерге бай Жаңа Елек ауданын патша өкіметі тартып алған кезде-ақ өз руын бастап күреске шығады. Кенесары ханның Орта жүздегі көтерілісі басталғанда оларға көмекке баруға асыққан Жоламан батыр өз кезегінде Кіші жүздегі қазақ руларының басым көпшілігінің күресін біріктіруші болды.

Бөкенбай батырдың немересі Жоламан Тіленшіұлы бастаған ұлт-азаттық көтеріліс тарихын оқып-тану үшін аса маңызды рөл атқаратын атақты батырдың мұрағаттарда сақталған хаттарын білген ләзім. Жоламанның Орынбор генерал-губернаторы Эссенге жазған екі хаты мен Орал казачествосының әскери атаманы генерал-майор Бородинге жолдаған хатының ұлт-азаттық қозғалыстар тарихнамасында маңызы зор. Бұл деректерді тарихшылар А.Рязанов, Е.Бекмаханов, Ж.Қасымбаев, Ә.Мұқтар өз еңбектерінде жариялады да.

Ата қоныс жерлерін қайтарып беруді талап еткен Жоламан батыр дипломатиялық қадамдарынан нәтиже шықпағандан кейін қарулы қимылдарды үздіксіз жүргізіп отырды. Жер үшін, жоғалтқан жайылымдар үшін күрес Жоламан батырдың тарихи тұлғасын алдыңғы қатарға шығарды. Сонымен бірге батыр патша үкіметі алдап қолға түсіріп, жер аударған қазақ ханы, реформаторлық қызметтері арқылы ел жадында ерекше қалған мемлекет қайраткері, күрескер тұлға Арынғазы Әбілғазыұлы мен Сырым батырдың баласы Жүсіп тарханды тұтқыннан босату жөнінде империялық биліктің алдына батыл талаптар қойған болатын-ды. *«Елек өзені бойындағы жаңа әскери шепті әкетіңдер. Онда бізді дос санайсыздар. Мен сұраған жерлерді берсеңіз онда біз дос боламыз, егер бермесеңіздер онда жау боламыз»* [3,4-п], – деп ашық мәлімдеген Жоламан батыр өз заманында Кенесары ханның азаттық қозғалысына қосылды, Есет Көтібарұлымен шекаралық линияларда соғыс қимылдарын жүргізді, Исатай Тайманұлының 1838 жылғы әскери қимылдарына қолдау көрсетті.

Қорыта айтқанда **елін, жерін азат етуде қазақтың бір ғана әулетінің тарихи орны осындай. Сондықтан ерлеріміздің есімін ұлықтап, ұрпаққа таныту қасиетті тірлік деп білеміз.**

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 3-том, Алматы, 2002.
2. Бекмаханов Е. Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40-жылдарында. - Алматы, 1994.
3. Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік мұрағаты, 4-қор, 1-тізбе, 1236-іс.